Присвячується

ВОЛОДИМИРУ ТАТАРИНОВУ

Тобі присвячую оцю нехитру повість

Про друкаря небачених книжок.

Книжки — це наша праця, наша совість.

Цілющої води живий струмок.

Не знаю досі, де твоя могила,

Чи ти в боях, чи в катівнях поліг,

Та я робитиму, поки в руках є сила,

Усе, що ти в своїм житті не встиг...

1945-1964 рр.

МАКСИМ ГРЕК

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт,— почув диякон глухий голос старця.

Другий голос роздумливо, але твердо повторив за ним:

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт.

Диякон не насмілився постукати і схвильовано відійшов у кінець сіней. Під цією низенькою стелею він здавався особливо високим. Коли будували монастир, мабуть, хотіли, щоб стеля нагадувала своїм склепінням небо, але занадто низько спустили її над головами людей.

Слова, що почув диякон, пройняли до серця, наче пронизали його. Книги. Як він часто думав про них, особливо після того, як померла його дружина і він лишився самотнім з малим сином. Він прагнув знайти якусь вищу втіху. Досі книги були скарбом небагатьох. Місяці й роки переписувалася кожна книга, ретельно оздоблювалася художнім орнаментом, заставками, кінцівками. Її оправляли в розкішну оправу, часто з коштовними каменями. Це все показувало любов і повагу до книги. Але хто міг придбати її, таку дорогу? Тільки багаті монастирі, церкви та заможні бояри, що інколи віддавали за бажану книгу і землі, і села. А скільки людей жадало читати і не мало змоги! Як часто диякон думав над цим.

Дверцята келії відчинилися. Трохи схиливши голову, щоб гостроверха з хутром шапка не зачепила стелі, бо він також був високий, вийшов цар Іван Васильович. Він пройшов на подвір’я, зосереджений і замислений, не звернувши уваги на диякона, який низько схилився перед ним.

Двері келії лишились відчинені. У сутінках біліла одна довга вузька борода. Старець стояв у кутку, худий, схожий на святих, мальованих на монастирських іконах. Але хто підходив ближче, в того таке порівняння мимоволі зникало. На іконах святі були спокійні, тихі, а в цього очі й досі горіли таким вогнем, ніби жаринки там були, в цих чорних очах.

— Це ти, Іване? — спитав він тихо. — Іди ближче, сідай!

Диякон майже з побожністю наблизився до старого і поцілував руку, яка важко підвелася, щоб поблагословити його. Він відчув на вустах дотик холодної тонкої шкіри, що обтягала кістки, наче на руці зовсім не було м’язів. З-під чорного рукава підрясника, коло зап’ястка, диякон Іван побачив темні рубці. Він знав, відкіля ці рубці. Адже перед ним був той непримиренний славетний учений, відомий Максим Грек, що близько тридцяти років сидів ув’язнений, а з них двадцять два роки був у ланцюгах,— і він шанобливо поцілував цю руку. Колись-то, ще за царя Івана III, молодого талановитого вченого, добре обізнаного не тільки з грецькою, а й з різними південнослов’янськими мовами, з італійською, з латинню, викликали з Афона виправляти та перекладати святі книги. Вчений грек Максим не тільки виправляв, він, який чув колись нестримно-запального проповідника Саванаролу, почав викривати багаті монастирі, багатіїв, що жили із страшної праці селян. Ці викриття не подобалися владарям світу. Максима Грека обвинуватили в єресі, тобто в неправдивому тлумаченні християнської віри, і засудили. Ніколи більше він уже не побачив своєї батьківщини. Звільнили його сімдесятип’ятилітнім немічним старцем.

Тепер, коли після страшного заслання Максима Грека привезли в Троїцю, йому важко було рухатися, важко говорити, але думка так само горіла й пломеніла, і сам цар Іван приїздив розмовляти з ним і радитися.

— Сідай, Іване, — повторив Максим. — Ми говорили з царем про книги. Так, книги — це ріки, що напувають всесвіт. Моє життя проходило з книгами. Я переписував, перекладав, тлумачив книги. Я виправляв помилки, що їх робили несвідомо переписувачі і цим затьмарювали їхній високий зміст. Та єдиний спосіб уникнути цих помилок і дати всім людям читати книги — це друкувати їх... Я вже розповідав тобі про Яна Гутенберга, що перший винайшов друкарський верстат і,

виливши з свинцю літери, складав їх у слова, а намазавши чорною фарбою, на верстаті притискував до паперу. Його були перші спроби. Потім інші люди, наділені святим даром, робили ще краще. Як суха земля конає від спраги і жадає животворної води, так людські душі жадають знання.

Старий бачив, що диякон, затамувавши подих, слухає, і це втішало його. Як йому все життя хотілося передати тим, хто оточував його, всі свої знання, свої думки! Ніколи не був він честолюбцем та сріблолюбцем. За те й не злюбили його ситі, пишні архієреї, ченці з багатих монастирів-вотчин. Цього молодого диякона Івана Федорова помітив Грек своїм проникливим поглядом чорних пломенистих очей. Йому до вподоби було високе ясне чоло, світлі, допитливі й розумні очі, вправні великі руки, що любили ремесла і тесляра і палітурника. Іванові охоче розповідав старець про своє життя, про людей, що стрівав на довгому, заплутаному і невторованому шляху.

Найкращі спогади були, звичайно, про юність. Юність! Юність у чудесній розкішній Італії, куди він поїхав вчитися.

— Пробув я багато років в Італії,— розказував Максим Грек, — і багато писань різних філософів прочитав, з багатьма мудрецями познайомився і велику душевну користь з того набув.

Жив тоді у Венеції філософ, досвідчений чоловік, ім’я йому Альдус, а прізвище Мануціус, італієць, великий знавець грецької і римської мов, стародавньої літератури. Я його знав у Венеції і часто ходив до нього у книжкових справах. Той Альдус Мануціус замислив премудре діло — видати древні рукописи. Була вже в нього школа стародавніх мов, та захопився він ще друком і заснував друкарню.

Не знав до того світ кращого друкаря. Дай мені перо, Іване, та поглянь, я намалюю тобі літери, як вигадав писати їх Альдус Мануціус, щоб було їх зручно друкувати і читати.

Іван стежив за кожним рухом Максима Грека.

— Пам’ятай, Іване,— промовив той,— стару притчу про таланти. Одержали два чоловіки по таланту. Один ледачий та лукавий закопав його, а другий повернув його з прибутком. Коли маєш ти хист до чого, плекай його, вирощуй. Дорожчий хай він тобі буде за багатство, за втіхи мирські, щоб не був ти подібний до мужа лукавого, а віддав його в стократ більшим на службу людям.

Замисленим повертався Іван від старця. Давній церковний звичай вимагав, коли помирала жінка у служителя церкви — попа чи диякона,— повинен був той або йти в ченці, або покинути служіння в церкві. Та чим більше слухав Іван вченого старця, тим дужче відчував жадобу до життя, праці, знань. Найдужче він любив працю коло книг. З любов’ю і увагою брався він переписувати, робити до них малюнки. Сам оправляв їх. Але друкувати книжки! Не переписувати повільно слово за словом, рядок за рядком, сторінку за сторінкою і, може, лише три-чотири сторінки списати за день, а відразу надрукувати їх сотні, тисячі, ще більше... З благоговінням брав він у руки, коли траплялось, друковані книги, завезені з інших країн, розпитував усіх, хто приїздив з інших земель, про друкування.

Він ішов широким бадьорим кроком вузенькими вуличками Москви, а у вухах лунали слова старця: "Коли маєш ти хист до чого, плекай його, вирощуй".

Може, його хист, його талант саме в цій великій, святій книжковій справі?

"ГАНЗА"

Корабель мав незабаром відплисти. Жителі німецького міста Любека у передвечірню пору приходили помилуватися, як матроси швидко і вправно вантажать на корабель речі, заповнюють трюм та палуби різним крамом. Метушились купці, які везли цей крам у чужі землі. Сумно дивилися жінки, які виряджали в путь своїх чоловіків. І їх було немало, таких жінок. На цьому кораблі більше як сто двадцять чоловіків мало виїхати у далеку невідому Московію. Не всі вони були, звичайно, з Любека. По багатьох містах їздив енергійний, діловитий майстер саксонець Шлітт, розпитував, шукав охочих їхати з ним до Московії. Потрібні були йому різні люди: і лікарі, і цирульники, і теслярі, і ливарі, і архітектори, і каменярі, і друкарі — різні майстри різних спеціальностей. Цар московський Іван просив його навербувати таких людей, привезти до його столиці.

Царя Івана IV прозвали Грозним. Він вів нещадну боротьбу з боярами, які відчували себе повними владарями в своїх вотчинах-князівствах, а Іван об’явив себе самодержавним царем всієї Русі. Його боялися і поважали сусідні країни, бо завоював він царство Казанське і Астраханське, а згодом переміг і Лівонський орден хрестоносців. Багато переказів і легенд лишилося про нього в народі, і одна з них розповідала, як кинув він клич: хто добуде йому царства корону, скіпетр, золоте царське яблуко — "рук державу" і книжку про них?

І справді, не тільки про завоювання дбав цар, а й про книжки. У нього була величезна на той час бібліотека, що викликала подив у всіх іноземних гостей. Багато книг було привезено з Візантії. Як свій дорогоцінний посаг, привезла

колись розкішну бібліотеку наречена царя Івана III візантійська царівна.

Усіх дивувала освіченість Івана IV, красномовність, його листи вражали яскравим талантом письменника.

От і дав він саксонцю Шлітту немалі кошти і обіцяв щедро нагородити, коли той привезе майстрів різних справ і між ними і друкарів.

Цар Іван розумів — і на Русі потрібно друкувати книги, це ще дужче прославить його і зміцнить його самодержавну владу.

Іноземець Шлітт охоче взявся за цю справу. Довгенько попоїздив він по всій Німеччині, розшукуючи потрібних людей, набрав немало майстрів і зібрав їх усіх у Любеку.

Вже напнуті велетенські полотнища вітрил. Подме ходовий вітер — і корабель рушить у путь. Уявляв Шлітт, як загоряться очі царя, коли побачить він стільки майстрів у своїй первопрестольній Москві. Та щось надто підозріло стежать за Шліттом останніми днями купці міста Любека. Спілка німецьких торговельних міст Ганза — найбільший владар і міста Любека. Не знає Шлітт, що увечері зібралися ганзейці з німецькими лицарями-хрестоносцями на нараду в домі найбагатшого і найстарішого купця міста Любека.

— Не можна допустити, щоб їхали ці майстри до Московії,— сказав найстарший і найповажніший серед ганзейських купців. — Яка рація нам у тому, щоб росіяни самі виробляли те, що тільки ми можемо робити?

— Яка рація нам у тому,— підтримали його і хрестоносці, — щоб Московія була ще дужчою та могутнішою?

— Навіщо у дикій, холодній Московії процвітатимуть різні ремесла?.. Хай вона буде залежною від нас! — підтримали й інші.

— Ми не повинні їх випускати! — говорив далі найвладніший серед ганзейців.

— А цього Шлітта треба приборкати та провчити,— лютували хрестоносці.

На цьому й порішила "Ганза" — спілка німецьких купців: не пускати німецьких майстрів до Москви, а Шлітта, привідця та верховоду, приборкати, щоб не поїхав він десь-інде шукати людей для московського царя Івана.

Шлітта приборкали. Десять років просидів він у в’язниці за справу, до якої взявся так гаряче. А люди, яких він зібрав, розбіглися. Були серед них і майстер паперової справи, і палітурник, і друкар.

ГІСТЬ З ДАНІЇ

До царя Івана приїхав посол від датського короля Християна III.

Вузенькими низькими ходами та переходами Кремлівського палацу ведуть його до царських палат.

У куцому, до колін, зеленому каптані з пишним мереживним коміром, у довгих панчохах і черевиках з пряжками, заморський гість з прихованою цікавістю поглядає

на розписні стіни і стелі, на дивний для нього одяг бояр — довгі шуби, оторочені дорогим хутром — сріблястими лисицями, соболями, високі шапки. Між ними, огрядними, бородатими, поважно-повільними, посол виглядає якимось вертким куцохвостим птахом. Кроки його, що спочатку лунають так упевнено, поволі, в міру наближення до царської палати, робляться майже нечутними. На тонких вустах з’являється запобіглива усмішка.

Йому доручено його величністю королем датським влаштувати дуже вигідну для Данії справу.

Під коротким, але уважним і ніби наскрізь проколюючим поглядом царя Івана посол на якусь мить раптом розгублюється, але враз опановує себе, і починається церемоніал привітання.

Коло царя його найближчі друзі — радник окольничий Олексій Адашев, ровесник і друг юнацьких років князь Курбський та інші, що утворили "Вибрану раду". Вони підтримують царя в боротьбі проти великих іменитих бояр. Вони підтримують його прагнення ширити в Московській державі книги, відкривати школи, розвивати різні ремесла. Не менш уважно, ніж цар, слухають його ближчі друзі листа, що надіслав король датський.

"...З такою метою надсилаємо до тебе,— читає поважно дяк,— возлюблений брате, щиро нами любимий, слугу і підданого нашого Ганса Місенгейма з Біблією і двома іншими книгами, в яких міститься суть нашої християнської віри. Якщо прийняті і схвалені будуть тобою, возлюбленим братом, патріархом, митрополитом, єпископами і іншим духовенством сія наша пропозиція і дві книги разом з Біблією, то оний слуга наш надрукує в декількох тисячах примірників зазначені твори, переклавши на вітчизняну вашу мову, так що у сей спосіб

можливо буде у небагато років сприяти користі ваших церков і ваших підданих".

Друкувати книжки! Це те, про що давно мріяв він, про що говорив з полум’яним страдником — вченим Максимом Греком.

Цар Іван знав, що в Данії, як і в інших країнах Європи, після того, як Ян Гутенберг винайшов друкарський верстат, уже друкували, а не переписували книжки.

Але ж "возлюблений брат" — король датський Християн III не безкорисливо, не від щирого серця пропонує свою допомогу. Цар Іван розуміє, як вабить Московська держава своїми величезними, недослідженими ще багатствами чужоземних королів, як хочеться їм наслати сюди своїх купців, використати ці незчисленні багатства для себе.

А коли б цар Іван перейшов на віру короля датського, а за ним і народ московський, як би це було вигідно Християну III.

Ні, треба обійтися в цій справі без іноземців.

Царю Івану потрібно друкувати книжки, щоб ще більше зміцнити свою владу, об’єднати народ навколо Москви.

На книжки дедалі більше зростає попит, особливо після приєднання Казані та Астрахані. Цар весь час повертався до цієї думки — заснувати друкарню.

Вчений старець Максим Грек казав йому, що тільки друкуванням можна уникнути тої безлічі помилок, яку припускають переписувачі. Часто ці помилки зовсім переінакшують увесь зміст. Недарма Максим Грек велику увагу приділяв граматиці. Помилки можуть призвести до єресі —

неправильного тлумачення православної віри. Як же можна доручити іноземцям друкування церковних книг? Адже тільки церковні й були на той час у Москві. А що, як іноземні друкарі на свою віру повернуть?

Ні з чим повернувся Ганс Місенгейм до Данії.

"ПЕЧАТНИЙ ДІМ"

— Час нам самим видавати друковані книги, як у греків, Венеції, Італії, як у інших державах,— мовив цар.

— Ця думка тобі, царю, надіслана, як святий дар,—сказав митрополит Макарій, старий, розумний книголюб, що за його керівництвом протягом багатьох років у Новгороді переписали дванадцять фоліантів — товстих томів, куди увійшли твори багатьох візантійських, західних і руських письменників. У ці книги хотів зібрати Макарій все, що читали й поважала на Русі.

Окольничий Олексій Адашев, думний дяк Висковатий, який вів найважливіше листування з іноземними державами, підтримали царя так само, як і Макарій, і Максим Грек. Адашев і Висковатий тут, у Москві, виправляли і стежили за переписуванням усіх руських літописів. Це були люди найосвіченіші в Московській державі. Вони розуміли — книги зміцнять самодержавну владу царя, об’єднають навколо Москви завойовані нові землі, розбуркають прагнення людей до письменності й знань. І цар наказав розшукувати здібних до цієї справи. Якогось майстра Марушу Нефедієва надіслали до Новгорода, щоб звідти привіз майстрів, що вміють "різати різьбу всіляку". Відомо стало, що і тут, у Москві, дехто самотужки пробує друкувати, і показували цареві перші, ще невправні спроби.

— Кажуть, Іван Федоров, колишній диякон Миколо-Гостунської церкви, цим ділом цікавиться й займається,— сказали цареві.

— Покличте його до мене,— наказав цар.

Страшно йти до царя простій людині. Та згадав Іван Федоров, як зустрів його ненароком у Максима Грека і почув тоді слова, що повторив їх цар роздумливо та твердо:

— Книги — це ріки, що напувають всесвіт.

А чутки, як весняні пташки, вже носяться над Москвою, що хоче цар тут, у Москві, свій "Печатний дім" будувати і шукає людей, що друкуванням цікавляться і мають до цього хист.

Давно не бачив маленький син Івашко свого батька Івана таким бадьорим, таким задоволеним, таким діяльним. Як прийшов він тоді з Кремля від царя, так і почалось інше життя. З ранку до пізньої ночі зайнятий він. Доручив йому сам цар — тільки подумати: сам цар! — збудувати "Печатний дім", де друкуватимуть безліч книжок.

Кипить робота. Теслярі, каменярі виводять стіни. Усім керує його батько, він же замовляє все для друкарні, стежить за всім. Є в нього помічник. Веселий і бувалий Петро Мстиславець, прибулець з Білорусі.

При "Печатному домі" будують і "Справну палату". Там виправляють книги, з яких будуть друкувати. Радяться у всьому з зовсім старим Максимом Греком, з митрополитом Макарієм. Скрізь встигає Іван Федоров. Скільки ще роботи! Але якої роботи — цікавої, живої, потрібної.

Цар Іван також приходить на "Печатний двір", показує йому проста людина Іван Федоров перші спроби, показує верстати, шрифти, різне друкарське приладдя. Приязно дивиться цар Іван на першодрукаря.

Велику справу робить найперший друкар. Імені його не забудуть нащадки.

СВЯТО КНИГИ

Це сталося навесні 1564 року, чотириста років тому. Цей день можна прирівняти до великої перемоги, до найсвітлішого свята всього народу. Іван Федоров подав цареві першу книгу, надруковану в "Печатному домі" "повелінням і коштом" самого царя. Ця книга звалася "Апостол".

Як у казці-легенді, переказував народ — простий "ярижка" здобув книгу цареві.

Стопи книг, однаково великих, однаково гарно оправлених в темну шкіру з тисненням, були перед царем. Скільки людей читатимуть їх! Не тільки в церквах лежатимуть вони, як колишні рукописні, важкі, дорогі, недоступні для більшості людей, а зможуть їх купити, читати і не такі вже багатії.

Цар із задоволенням хвалить прекрасний чіткий шрифт, чорний і червоний, чудесні малюнки, заставки.

Малюнки були різноманітні. їх надруковано дуже багато, кожен розділ починався розкішною заставкою, в якій переплiталися квіти, трави, плоди. Візерункові великі літери починали текст. Жодна переписана книга на Русі ще не була так багато ілюстрована. Це видання аж ніяк не поступалося перед виданням італійських й інших західноєвропейських

майстрів... Добре ознайомившись з їхніми роботами, Іван Федоров з великим художнім смаком зробив по-своєму так, як змогли зробити тільки на його батьківщині, і орнамент, і літери.

Цікава була післямова першої книги. Урочисто розповідалось у ній, що цар Іван продовжує справу імператорів грецьких, і за прикладом Греції, Італії та інших країн вводиться на Русі книгодрукування. Розповідалось у ній, як, не шкодуючи, давали кошти на цю справу "делателям" — Івану Федорову та Петрові Тимофійовичу Мстиславцю.

З любов’ю дивиться великий дужий Іван Федоров на справу своїх рук і, як любиме дитя, тримає книгу на міцних широких долонях.

"Ех, шкода, не дожив ані Максим Грек, ані Макарій до цього свята,— думає з жалем першодрукар. — Оце б раділи!"

— Знаєш, друже,— каже він Петрові,— а треба нам ще й менші книги друкувати, щоб і проста людина могла їх купити і синів своїх навчати. Оце подякують нам люди!

— Авжеж,— згоджується Петро.

І вони заходжуються коло нових книжок.

ЄРЕТИКИ

Іван Федоров і його помічник Петро Мстиславець з таким же запалом і натхненням друкували інші книги, а над ними вже збиралася гроза.

Наче хмари, що раптово затьмарюють погожий день, починають рости, громадитися, спускатися низько над землею і давити повітря, так росло і дужчало невдоволення бояр та вищих церковників, які були з ними заодно. Ширилися плітки, злостиві чутки навколо друкарні...

— І де це видано, щоб книги не рукою богобоязливою переписувалися, а на верстаті бісівському робилися?

— І не поставили когось з старих бояр, а смерда невідомого, дияконця якогось.

— Від диявола це, від диявола,— шепотіли бояри, показуючи на "Печатний двір", на високу постать царського друкаря Івана Федорова. І дратував їх його спокійний вигляд, його впевнені рухи, безбоязний і одвертий погляд розумних очей — погляд людини, що знає свою справу і вірить у добро.

Не зраділи бояри і великому святу — виходу першої книги. Та до чого вони могли прискіпатися, коли самі мало що розуміли!

— У таких книжках диявольська єресь, нема на них божого благословення. А малюнки! Недарма він з іноземцями-єретиками знається,— бубоніли вони і підбурювали темний, неписьменний народ, під’юджували переписувачів книг.

— Тепер вам кінець. Не потрібна тепер ваша праця.

— Єретики!

От яке страшне слово сичали бояри, от яке страшне слово уже часто чули за своєю спиною друкарі.

І попи не відставали від бояр. Не було в живих освіченого Макарія, помер натхненний вчений Максим Грек. На чолі церкви стояли люди, яким не потрібна була ця культурна велика справа. Вони хотіли, щоб книги були лише в їхніх руках.

А цар Іван? Чому він не захищає свою улюблену справу, своїх першодрукарів?

Та тепер уже справді страшно звертатися до нього.

Важкі, скрутні часи свого царювання переживає він. Йому зрадили найближчі друзі. Не підтримали в Лівонській війні не тільки старі бояри, а навіть Адашев, князь Курбський. Князь Курбський втік до Литви і звідти надсилав цареві сповнені трутизни і докорів листи, а розлютований цар відповідав йому не менш ущипливо та нестримно.

Цар оточив себе новими людьми з дрібних бояр, створив загін опричників і майже весь час проводив в Олександрівській слободі.

Скрізь йому тепер ввижалися зради, і почалися страшні страти, катування винних і невинних людей, заслання. Цар став немов несамовитий, дня не минало без страт, а потім він сам починав каятися і, одягнувши чернецький одяг, дзвонив на дзвіниці і молився за убиті ним сотні людей, записував їхні імена в свою книжечку, що збереглася й досі, і з якої ми довідалися про імена сотень закатованих.

Люди жахались його, боялись потрапляти на очі.

Чи до друкарні йому було!

А може, хтось в недобрий час і про друкарів шепне йому лихе слово "єретики"?

Та ні. Лють царя не зачіпає їх. Йому зараз не до них.

З болем дивився Іван Федоров на свою працю. Через книги він хотів ширити освіту, науку серед людей, а його обвинувачують у єресі. Не можуть зрозуміти тупі пихаті люди, на що здатний людський розум і людські вправні руки. Здається їм це "чудом", "бісовим ділом".

— Що робити? — питає Петро Мстиславець. — На майданах та вулицях уже й пройти не можна. Кажуть уже вголос, що ми з бісівського гнізда. Цареві не до нас. Перед ним бояри один одного оплутують, скрізь змови, страти. Треба нам звідси їхати.

Опускає Іван Федоров голову з довгим хвилястим русявим волоссям на свої міцні руки. Як блискуче почалася робота, яким вогнем запалило його душу! І невже це все покинути?

— Ще й нас самих, як єретиків, схоплять та стратять,— роз’ятрює серце Петро Мстиславець.

— Я боюся, тату,— шепоче маленький синок Івашко, притуляючись до батька.

Іван Федоров оглядає замисленими, повними турботи очима друкарню. І каже:

— Так, треба з Москви їхати.

Сумно складає Петро Мстиславець дошки гравюр, велику рамку фронтиспісу "Апостола", форми для виливання літер,

матриці. Це можна взяти з собою. І з невимовною печаллю дивляться обидва на друкарський верстат. Він лишиться тут. Хай бережуть його учні, що навчилися у першодрукарів.

Ніколи в житті не забуде Іван Федоров і маленький його Івашко тої гіркої ночі, коли збирались лишати Москву.

З клунками за плечима, з довгими палицями в руках, тримаючи за руку Івашка, що в темряві спотикався і падав, пробиралися перші друкарі вузенькими покрученими вуличками Москви. На їхньому возі лежало небагате майно та дорогоцінний скарб — матриці, шрифти, книги.

На Красній площі зупинились, оглянулися, вклонилися низько на всі сторони.

— Прощавай, Москва! Прощавай, Кремль! Дай боже повернутися на рідну землю.

БОРЕЦЬ І СІЯЧ

— Звідкіля ж ви будете, люди добрі?—спитав їх чорновусий, чорнобородий, ще нестарий пан з чорними живими очима. Він стояв перед ними, високий, дебелий, взявшись руками в боки. Дивився з цікавістю, але привітно.

Втікачі низько вклонились. Перед ними був один з найбагатших литовських панів, українець родом, вельможний гетьман Ходкевич.

Іван Федоров випростався і спокійно, серйозно розповів, хто вони, як за наказом царя Івана збудували друкарню, як надрукували першу книгу і як мусили втекти від темного народу, підбуреного боярами та попами.

— Начальники та священноначальники обвинуватили нас у єресі та чорнокнижництві,— казав Іван Федоров. — Ми подалися до Литви, щоб урятувати життя своє і продовжувати труд. Важко було нам кидати рідну землю, але бачимо ми, , що й тут багато народу нашої віри і мову нашу так само розуміють.

— Отож-бо воно й є,— мовив гетьман. — І гаразд ви, люди добрі, зробили, що сюди напрям узяли. Може, тут, як ніде, і потрібен буде ваш труд для нашого народу, що однієї з вами віри, та мусить віру й мову свою боронити. Друкував книги колись у Празі, а потім і тут доктор Франціск Скорина, та давно він уже помер, і ніхто не продовжує його справи. Книги будуть також нашою зброєю. Кличу я вас до себе, в свій маєток, у Заблудове. Матимете ви там і дах над головою, і хліба кусень, і все, що для вашої роботи потрібно.

Розмова велася у столиці Литви — Вільні, старовинному прекрасному місті. Саме в ці дні відбувався там литовський сейм, і Ходкевич був на ньому. Довідавшись, що він "руський", як тоді звали не лише росіян, а й українців та білорусів, друкарі вирішили звернутися до нього за порадою — куди податися, і он яка щаслива була їхня зустріч! Незабаром вони опинилися в багатому родовому маєтку Заблудове.

Може, то настали найщасливіші часи в житті друкаря Івана Федорова та його сина Івашка, що вже підріс і потрошку привчався до діла.

Справді, не пошкодував пан Григорій Ходкевич нічого ані для друкарів, ані для друкарні. Вони мали і теплу хату, і добрий кусень хліба, і до хліба всього. А головне — нового змісту набирала тут робота друкарів.

Це ж бо було в ті часи, коли польські пани хотіли загарбати собі всі українські землі, завести скрізь католицьку віру. Отже, православні книжки — це була велика зброя проти ополячення. І це добре зрозумів Іван Федоров своїм глибоким розумом і відбув себе справжнім борцем за свій народ. Це ще більше окрилювало його в роботі. Треба було знову робити друкарський верстат та інше друкарське приладдя, бо скільки ж там вони могли захопити з собою. Треба було шукати та вчити нових помічників. Один з них підростав дома — Івашко. Найбільше його цікавили великі розкішні оправи книг. Не така то була проста справа! Оправу робили з дерев’яних дощок, обтягали шкірою, робили прикраси, витискували герби, робили металеві застібки, щоб краще зберегти книгу.

— Диви, Івашко,— казав батько,— що пишуть у книгах: "а котрий поп або дьякон чтьот", а не застібує усіх застібок, "буді проклятий". Та треба, щоб застібки і прикрашали, а не псували обличчя книги.

Батько уважно оглядав, як син робить застібки. Він учив його бути справжнім митцем, майстром з великим смаком, щоб добре виконувати таку роботу.

Серед хлопчаків, товаришів сина, був один, на ймення Гринь, жвавий, меткий хлопчисько. Він не вилазив з Заблудовської друкарні, скрізь сунув свого носа. Потроху і його втягли в роботу, і Іван Федоров покладав на нього великі надії.

Через вісім місяців, у березні 1569 року, вийшла з друку перша руська книга в Литві — "Учительне євангеліє". І знову, як і в Москві, після випуску першої книги, доля ніби почала глузувати з першодрукаря. Покинув Івана Федорова помічник і друг Петро Мстиславець. Його переманили до себе багаті віденські купці Мамоничі. Та в Івана Федорова були вже учні ж інші помічники, і він виконував те, про що сповіщав у першій

заблудовській книзі від імені видавця "гетьмана найвищого великого князівства Литовського, його милості пана Григорія Олександровича Ходкевича", який обіцяв: "А я про інші книги помишляти буду і коштів моїх на те не пошкодую і скоро їх друкувати дам". Така обіцянка надавала нових сил Іванові Федоровичу Москвитіну, як його тепер звали.

Через рік вийшла з заблудовської друкарні і друга книга. Але за цей рік трапилася велика подія в житті Литви, Польщі та України. Відбулася у 1569 році Люблінська унія. У місті Любліні, на сеймі, підписали союз — унію між Литвою та Польщею. Сейм постановив, що Україна, яка була під Литвою, тепер відходить до Польщі. Отож до Польщі відійшли Волинь, Поділля, Київщина. Поки не підписали цієї унії, Григорій Ходкевич боровся проти неї. Він знав, що панська Польща всіма силами запроваджуватиме свої закони та звичаї на українських землях. Та це загрожувало найбільше простому людові, а не великим панам, таким як Ходкевич. Він почав вагатися, не об’єднав незадоволених, не повстав проти Польщі. Унію підписали і ніби обрубали крила Ходкевичу.

Ходкевича не пізнавали його близькі. Він повернувся з Любліна прибитим, дряхлим, хворим дідом. Іван Федоров чекав нових розпоряджень. Книги — це ж була зброя його народу проти іноземних загарбників, він був теж борцем! Але гетьман Ходкевич його не кликав. Він взагалі майже нікого не хотів бачити. Іван Федоров сам пішов до нього. Хлопці нетерпляче чекали його. Вже й ніч настала, а він усе не повертався з панського замку. Полягали спати. Не чули, як прийшов батько. І раптом дивні звуки збудили Івашка. Він підвівся на ліжку, почав прислухатися й приглядатися в той куток, де спав батько. І побачив, що голова батька — велика, з хвилястим волоссям — труситься від стриманих ридань. Він плакав! Так, батько, великий, розумний батько, що перший надрукував книги в Москві, що перший надрукував книги тут, гірко плакав

уночі, ховаючи лице в подушку. Може, образив його чим пан гетьман Ходкевич? Може, прогнав його від себе, як прогнали московські попи та бояри? Знову доведеться їм мандрувати, кидати теплу хату, розкішний парк коло замку, де крадькома любили бігати хлопці. Івашкові зробилося жалко і себе, і тата, але він не насмів розпитувати його і, сам того не помічаючи, в сльозах заснув.

Уранці батько говорив і з ним, і з Грилем, як з дорослими.

Ні, не образив його нічим пан Ходкевич, ні не прогнав його, навпаки, дарує він йому хутір коло свого маєтку і землю, дідичем робить.

— Як добре, тату! — аж скрикнув від задоволення Івашко. — Свій хутір! Земля! Ми самі хазяї!

— Добре? — спитав батько серйозно. — Хутір, земля — будемо орати, сіяти... А як же те насіння, що розсівав я досі між людьми своїми книжками? А як же ремесло моє художнє? На рало змінити?

Не хоче пан гетьман більше друкарню тримати, книжки друкували... Постарів, знесилився, зневірився — навіщо йому ця морока? Доживатиме свій вік спокійно.

Хлопці замовкли, принишкли. Мовчазний ходив батько. Цей радісний вигук Івашка, коли почув той про хутір, ця втіха дитяча краяли йому серце. Та й у самого вже срібло пробивається на скронях. Треба подбати про затишний, спокійний куток на старість.

А перед очима раптом з’являється худа, висока постать старого Максима Грека, виснажене жовте лице і полум’яні очі.

— Рабе лукавий та ледачий,— немов чує він голос старого Грека, який розказував йому давню притчу,— навіщо талант, що дав я тобі, закопав ти у землю?..

Невже кине він оці матриці, шрифти, цей верстат, книги, книги... і оратиме, засіватиме землю і дбатиме лише про свій кусень хліба? Він дивився на роботу рук своїх, потім поглядав на Івашка, і гіркі сльози текли по його обличчю.

Він ще жив у Заблудові, коли помер старий Ходкевич.

І тоді він сказав рішуче і своєму синові, і синам Ходкевича:

— Не личить мені в оранні та сіянні насіння життя своє коротати. Замість рала в мене ремесло художнє, замість насіння житнього — духовне насіння повинен я по світу розсівати... і всім роздавати духовну їжу.

Зворушливо прощалися заблудовські жителі, сини Ходкевича, їхні помічники, уся челядь з натхненним друкарем. Дивувало усіх, що не спокушає його мирне, забезпечене життя, що міняє він це життя на невідоме, повне тривог і пригод. Дозволили йому взяти все з друкарні, вирядили його добре в дорогу.

Зарипіла гарба з верстатом та іншим приладдям. Вклонилися друкар Москвитін і два його юні помічники та й почвалали потихеньку в далеку путь — за п’ятсот верст в українське місто Львів.

Ліси, болота, обшарпані села, деякі зовсім вимерлі від якоїсь страшної пошесті, залякані, пригнічені люди — отакий був їхній невеселий шлях. За Любліном пішли пагорки, горби, густі ліси, стрімкі річки — це вже була Галичина— "Червона

Русь". Частіше на шляху траплялися багаті замки польських магнатів.

Хлопці як хлопці, розважаються усім, що побачать, радіють з того, що у велике місто йдуть. А на батька глянуть — уперто зсунуті брови на переніссі, очі замислено-натхненно дивляться вперед.

Борець і сіяч.

У СТАРОВИННОМУ МІСТІ ЛЬВОВІ

На пагорках, оточених високою міцною стіною від нападу ворогів, височів Львів — місто, що його збудував для сина Лева у XIII столітті князь Данило Галицький.

Перехрестилися подорожні, в’їхали в міські ворота. Відразу у хлопців аж очі розбіглися. Скільки людей, який гомін навколо! І люди в різних чудових вбраннях, несхожих на їхній московський одяг.

— Ой, сорочки які вишиті! — шепочуть хлопці, дивлячись на барвисте українське вбрання дівчат.

Українські, польські, єврейські, грецькі, вірменські, німецькі слова, слова багатьох інших мов лунають на вулицях. А вулиці рівні, зелені, а будинки кам’яні, чисті.

— Куди це ми потрапили? — питає Івашко.

Іван Федоров знав від Ходкевичів, що Львів — велике і багате місто, де ведуть торгівлю купці з різних країн, де багато монастирів і церков, де живе сила ремісників. Знав він, що має місто пільги і привілеї від польських королів і за це королі

мають від міста немало грошей. Городяни міста Львова обирали собі самі міського голову — "бургомістра".

З цікавістю глянули на великий кам’яний будинок з баштою — ратушу, там засідали бургомістр і радники. Хлопці дивувались левами перед будинком.

Нічого, що такий довгий шлях. У такому місті, напевно, потрібна робота друкаря. Хлопці вже ладні забути всі прикрощі шляху, тільки б швидше побігти на величезний львівський ринок, де, мабуть, є все, чого тільки могло заманутися людині: і східні товари — барвисті тканини, килими — і вина, і хутра з півночі, і різна зброя, і овочі, і ласощі — усе, усе!

На вулицях Львова, на його майданах, а особливо на ринку, завжди було повно люду, а в той день було ще й свято.

— Може, це тільки в свято так? — спитав Івашко, але не встиг почути відповіді і замовк.

Саме повз них проходила зараз незвичайна процесія.

— Дивись! Хлібина! — захоплено вигукнув Гринь.

Перед великою лавою людей несли корогву, а поряд з нею,

на довгій палиці, величезну дерев’яну пофарбовану хлібину.

— Це іде цех пекарів,— пояснив якийсь доброзичливий стариганчик у довгих панчохах і купецькій широкій, але куцій чи то кофті, чи то жупанчику з коміром, оздобленим хутром.

За пекарями йшли кравці з своєю корогвою та з величезними ножицями, якими можна краяти одяг велетню. Далі — шевці з черевиком, мабуть, з ноги того ж велетня. За ними — гончарі, ковалі, теслярі, цирульники.

Ремісники об’єднувались тут по цехах.

На свята цехи проходили містом, кожен під своїм прапором і знаком свого ремесла.

— Тату, а друкарі тут є? — спитав Івашко.

Той же стариганчик, очевидно якийсь дрібний купець, похитав головою. Та батько усміхнувся своєю доброю посмішкою:

— Будуть і друкарі. А ми з тобою хто?

Цікавий стариганчик устряв у розмову. За кілька хвилин подорожні зі своїм возом вже повертали на Підзамче. Квартал, де жили купці та ремісники.

У Львові оселився перший друкар.

У лютому місяці 1574 року, через десять років після надрукування першої книги у Москві, вийшла у Львові перша друкована книжка на Україні.

Художньо і тонко була вона зроблена. Майстер перевершив своє перше видання, хоча "Апостол" львівський був подібний до московського. Та нічого дивного в цьому не було. Друкував львівського "Апостола" той самий першодрукар Іван Федоров. Але було в книжці дещо відмінне. Нові малюнки, інша післямова. Новий малюнок самого апостола Луки. Цікавою і

новою була в книзі сторінка, де з лівого боку красувався герб старовинного міста Львова з левом посередині, а з правого — герб самого друкаря: кутник — необхідний прилад для друку і вигин річки, адже "книги — це ріки, що напувають всесвіт". Це був знак, що відображав його працю на все життя. Під малюнком — підпис: "Іван Федорович, друкар Москвитін".

А про самого друкаря, про його поневіряння, про його незламну віру в своє покликання читачі дізнавалися з післямови...

Післямова—це була звичайна річ у старовинних книжках. У післямові розповідалося, де, коли та як виготовлена книга. У московській першій книзі прославлявся цар Іван IV, в "Учительнім євангелії", надрукованім у Заблудові,— гетьман Григорій Ходкевич.

Післямова львівської книги нікого не вславляла, вона тільки мала розповісти всьому світу про важкий труд та перешкоди на шляху друкаря.

Пристрасно й палко написав Іван Федоров цю післямову. "Сія повість, відкіля почалася і як зробилася друкарня ця".

Він писав, що друкарня почалася в Москві з наказу царя і великого князя Івана Васильовича, писав про все, що ми тут розповіли.

Він написав про те, як, прийшовши до Львова, ходив до багатих купців, ставав перед ними на коліна, проливав сльози, прохаючи допомогти заснувати друкарню. Він певен був, що у Львові, старовинному українському місті, відгукнуться на його заклик, дадуть йому можливість розповсюджувати "слова істинні" в друкованих книжках. З папертей церков закликав

збирати кошти. Він був певен, що найскорше ті, що стоять на чолі духівництва, схопляться за цю справу. Але "великі світу цього байдужі залишилися до його заклику. Він був певен, що й купці охоче подадуть допомогу, бо матимуть з цього велику вигоду для себе. Але купці вважали його за непрактичного дивака — та й годі. Коли б він узявся друкувати для католиків — о, то була б інша справа! Тоді знайшов би він державну допомогу і жив би без журби та клопоту. Але зрадити свій народ він не міг. Він хоч і опинився за кордонами московської землі, проте вважав, що і тут служить рідному народові і цей народ братній також рідний, бо тут люди були однієї з ним віри, і на народ свій він не мав образи, бо гнали його бояри та священноначальники.

Так, і тут великі пани, попи не хотіли зрозуміти, яку зброю пропонує їм скромний друкар у боротьбі за незалежність батьківщини. Їх цікавили тільки власні маєтки та власний добробут, і коли їм було вигідно, то вони спокійнісінько зраджували і віру, і мову та переходили в католицтво.

Бідні люди, міщани міста Львова, православне "братство" відгукнулися на палкий заклик Івана Федорова. По копійці збирали вони кошти, щоб міг він відкрити свою друкарню і випускати книги. І про це написав Іван Федоров у своїй післямові.

Він згадував добрим словом Ходкевича і його синів і закінчував скромним проханням до читачів: "А нам недостойним хай просять прощення за те, що дерзнули почати... А якщо в чому погрішність буде, бога ради виправляйте, благословіть, а не кляніть, бо писав не дух святий і не ангел, але така ж грішна і тлінна рука, як і у всіх інших неумудрених"...

Книга вийшла. Прекрасна книга, вперше надрукована на Україні...

НАЙПЕРШИЙ БУКВАР

Його вже пізнали і шанували люди. Пізнали його пристрасну вдачу і добру душу. Просили його позичити гроші — він позичав, не вистачало у нього на його корисну справу — і він не боявся позичити, аби тільки не зупиняти роботи.

А він не зупинявся, нові й нові задуми народжувалися у голові й серці.

— Івашко,— казав він синові,— от вивчив я тебе читати, тому що зі мною ти змалку коло книг ще рукописних був, а тепер ці великі друковані книги тобі зрозумілі. Та чи ж можливо у маленькому дитячому віці таку книгу подолати? Треба для дітей виготувати книги, щоб змалку вчилися читати і щоб легко їм було не тільки вчитись, а й в малих слабких рученятах тримати. — І додав сміючись: — От одружишся ти, будуть у тебе діти, мої онуки, і згадаєш, що дід для них перший буквар надрукував.

Львівське братство зраділо, коли почуло про новий задум цієї надзвичайної і такої простої, своєї людини. Бо хоч прийшов він із Москви, але всією діяльністю показав, що там рідні люди і єдиний у них шлях.

Іван Федорович Москвитін, так всі звали його у Львові, сам сів за редагування граматики. І от як написав він про це у післямові до букваря: "Скоротивши до найменшого, склав я для швидкого навчання дітей... і, якщо труди мої виявляться достойними вашої милості, прийміть їх з любов’ю. А я охоче готовий працювати і над іншими угодними вам книгами".

Найперший на всій Русі на Україні буквар для дітей надрукував Іван Федоров у Львові у 1574 році.

Хотів він й інші книжки друкувати, та коштів більше не було, борги росли. Іван Федоров пробує всілякими способами вибитися з скрутного становища, але дедалі більше заплутується в боргах, у сітях, що розставляють хитрі лихварі.

Та доля — як та ріка, що коливає хвилі свої то вище, то нижче.

Саме тоді, коли вже й не знав, що робити, одержує Іван Федоров запрошення від князя Костянтина Острозького приїхати в його маєток Острог для заснування друкарні.

Хвиля знову підноситься вгору. Знову ясніє чоло невтомного друкаря, і з помічником своїм Гринем їде він до князя. Син Івашко уже дорослий, уже одружився і лишився працювати у Львові. А за той час, що жив Іван Федоров у Львові, протягом двох років Гринь вчився малярству, різьбярству на сталі у майстра художника Пилиповича, друга Івана Федорова, та столярному ремеслу, і платив за навчання Гриня сам Іван Федоров.

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Двадцять п’ять міст, десять містечок, близько семисот сіл мав у своїх володіннях князь Костянтин Костянтинович Острозький, воєвода Київський, і одержував прибутку щось із мільйон червоних злотих на рік. Рід князів Острозьких був відомий з давніх-давен. Прапрадідом князя Костянтина був знаменитий Федько Острозький, який боровся за незалежність Русі проти Польщі та Литви, брав участь у Грюнвальдській

битві, коли слов’янські народи об’єдналися проти німецької навали і надовго відбили німцям охоту зазіхати на наші землі.

Ніякими особистими надзвичайними властивостями не відзначався його праправнук, хіба лише тим, що володів незчисленними багатствами і через це мав владу, силу і право. Він не перейшов у католицтво, обставини зробили його родовий замок в Острозі центром культурної діяльності на Україні, а він сам стояв на чолі знаменитої Острозької Академії.

Князь Острозький запросив до себе досвідченого друкаря Івана Федоровича Москвитіна.

Радісно було побачити друкареві, що в Острозі зібралися найученіші люди України — Лукаріс, Смотрицькі — Герасим, батько, та син його Максим, Дем’ян Наливайко — брат славетного потім Северина Наливайка. Князь влаштував в Острозі школу, з якої хотів зробити вищу на зразок Польської Академії. Звали її "трьохязичним ліцеєм", бо вчили в ній по-слов’янськи, по-грецьки і по-латині. Ця Острозька Академія була першою спробою організувати вищу школу на Україні.

Перш за все князь бажав надрукувати Біблію церковнослов’янською мовою. Це була величезна і складна справа. Він розіслав по всіх усюдах шукати тексти Біблії. І як казали про це: "...сего ради много стран далеких вселенських проходя, яко римские пределы, тако и Канадийские острова, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских и даже до архиепископа Константиноградского, нового Рима дойдя".

Найповніший текст дістали з Москви.

Спочатку князь Острозький запропонував Івану Федорову бути "справцею", тобто управителем в Дерманському монастирі, що належав князеві. Майже рік пробув там Іван Федеров, але ця робота була не для його вдачі та нахилів, і він дуже зрадів, коли князь Острозький наказав йому взяти участь у підготовчій роботі над Біблією, зайнятися устаткуванням друкарні, забезпечити папером видання. Іван Федоров знову побував у Львові, завітав до сина, який на той час уже мав свою палітурню. У Івана Федорова було багато зв’язків з діловими людьми, купцями з Польщі, Валахії, Туреччини. Він відвідував по дорозі монастирі, заходив до різних вчених людей. Першодрукар добре знав грецьку мову. Це все давало йому змогу знайомитися, розмовляти, збагачувати себе і досвідом, і новими думками. До душі була йому висока мета цієї справи.

З новим запалом узявся він до роботи в Острозі. Дарма, що посивіло волосся у друкаря, що нема вже тої сили, яка була замолоду. Зате є досвід і глибокі знання.

Друкування Біблії — це була знаменна подія в усьому слов’янському світі, це був величезний труд. Над Біблією працювали найвидатніші уми на Україні. І Іван Федоров, перший друкар, також брав участь у звірці списків, у доборі кращих.

Але найбільше часу треба було йому віддавати безпосередньо друкарні. Треба було зробити новий верстат, вирізати новий шрифт, різати пунсони, відливати літери, готувати матриці.

Біблія ще довгі роки була неперевершеним мистецьким твором завдяки своїм шрифтам, верстці, друкові, великій кількості заставок та різних художніх прикрас. Це все виконав Іван Федоров. І, крім герба князя Острозького, крім віршів на

його честь, був надрукований у книзі і скромний герб старого друкаря Івана Москвитіна...

"ЧАЮ ВОСКРЕСІННЯ З МЕРТВИХ"

Високий дід з срібним хвилястим волоссям і з срібною довгою бородою постукав у майстерню львівського палітурника Івана Друкаревича, так прозивали тепер сина Федорова Івана.

Вибігли маленькі діти, вибігла моторна весела жінка Тетяна.

— Іванко, Іванко, біжи стрічай! Батько приїхали!

Діти з цікавістю поглядають на підводи: чого це навіз дід? Трохи розчаровані відходять. Чорнявий дядько Гринь, що приїхав з дідом і міцно, як з братом, поцілувався з їхнім татом, зносить з підвод книжки... Самі книжки. Але тато обережно, з пошаною бере їх тремтячими від хвилювання руками. А мати навіть не насмілюється доторкнутись.

— Це дід ваш надрукував ці книжки,— шепоче вона дітям.

— Це дід ваш склав і надрукував для вас буквар, який ви вчите,— каже батько.

— Дав князь книги розповсюдити,-— пояснює Гринь,— а більше нічого й не дав. Це не те, що пан Ходкевич,— махає презирливо рукою.

Але дід спокійно усміхається.

— Нічого, Гриню, ми й самі тепер зуміємо налагодити нашу друкарню. А князеві Острозькому налагодив справу і більше не потрібний,— додає він, і гіркий сум на якусь мить з’являється в глибоких очах.

Тільки один вечір, може, й посидів дід з онуками, але ніколи вони не забудуть того вечора та надзвичайних дідових оповідань і про Москву, і про свої мандрівки.

А вже другого дня зранку,— ніби й не сиве волосся, не сива борода,— узявся дід до роботи. Треба викупити свій верстат, свою друкарню, що заставив колись львівським купцям. Треба вже докладатися тільки на свої сили, а не на ласку примхливих панів, що забирали сили й уміння, а потім, самі одержавши за це славу і шану, викидали його геть.

Знову з упертістю й енергією, дивною в його роки, заходився Іван Федоров коло своєї друкарні. Адже його знали й шанували у Львові, його знали і в інших містах України і поза Україною. Правда, не було головного — грошей. А тут ще князь Острозький наклав арешт на друкарське майно Івана Федорова: боявся, мабуть, що буде конкурент його острозькій друкарні.

Та це не зупинило старого. З Гринем почав обладнувати все спочатку.

Але новий удар долі підстерігав його.

Найвірнішим помічником був у нього Гринь, який ще хлопчиськом бавився колись з сином Івашком. Той самий Гринь, якого він на свої кошти вчив у теслярів, у художника, якого власноручно вчив друкарського мистецтва. На старість це була права рука Івана Федорова.

Але останнім часом ходив чогось Гринь занепокоєний, сердитий. Може, йому набридли нестатки, бідне життя, а місто спокушало на гарні легкі заробітки, розваги та втіхи.

"Та чого мені свій вік коло старого дивака нидіти? — думав Гринь. — Що з того, що я з ним умову маю? Хіба мені очі зав’язані?"

А тут, дізнавшись, що він уже вправний друкар, не раз засилали до нього і підлещувалися, обіцяючи золоті гори, ті самі купці Мамоничі, що колись перетягли до себе й Петра Мстиславця.

І от якось, повернувшись додому після невдалих відвідувань купців, Іван Федоров побачив, що Гриня немає в друкарні, не повернувся він і увечері, і на ніч, і на ранок... Зрадливо втік від свого вчителя.

Гірко і боляче стало старому. Він відчував, що сили вже не ті, що з роботою справлятися важко. Але хай не радіють заздалегідь католики-єзуїти, що ненавидять завзятого друкаря Москвитіна. До останньої хвилини не кине він кувати свою зброю! Не загасить вогню, що запалив у нього талант.

Він не занепав духом і був нагороджений за це. Якось увечері постукали в його низеньку хатинку.

— Батьку! Прости! Прости мене грішного, ніколи вже не розлучуся з тобою! — Гринь кинувся перед ним навколішки і припав устами до любих рук свого вчителя.

Старий усміхнувся і міцно притис його до себе.

З новим піднесенням узялися вони за книжки. А тут саме і лихварі дали в позичку грошей.

— Ні, цей Москвитін неабияка людина, йому можна довірити.

Знову замовляли папір, готували шрифти, обладнували друкарню. Та роки, повні тривог, поневірянь, горіння і невтомної праці, далися взнаки. Він захворів. Мусив лягти в ліжко. І раптом почув, що сил вже нема. Гринь, розгублений, нещасний, стояв коло нього. Лихварі, почувши про важку хворобу друкаря, як шуліки, налетіли і описали все його майно.

Перший друкар помирав у страшних злиднях.

— Не сумуй, Гриню,— казав він помічникові. — Як ті річки, потекли книжки мої по всіх усюдах, напувають розум людський. Чув я, в Москві мої учні друкують книги. Знаю я, що й тут не загине справа.

Гринь плакав, і син Іван, і маленькі онуки, що гаряче любили свого дивного, незвичайного діда,— усі плакали. А з сусідніх кімнат вже виносив майно першодрукаря один з лихварів.

5 грудня 1583 року помер першодрукар Іван Федоров. Його поховали у Львові. Син Іван і Гринь поклали плиту на могилі і вирізьбили на ній слова:

"Воскресіння із мертвих чекаю.

Друкар книг, перед тим небачених.

Іван Федорович, друкар Москвитін..."

А посередині його знак — кутник і вигин ріки: книги — це ріки, що напувають всесвіт.

*****